
<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.53-54.24>
УДК 94:351.746.1(430.2)«1950/1989»

НАСЛІДКИ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ ШТАЗІ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА НДР: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ТОТАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Мальований Олександр Олексійович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: o.o.malovanyi@npu.edu.ua
<http://orcid.org/0009-0005-1421-7731>

Степчук Яна Василівна

студентка магістратури,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 21if.ya.stepchuk@std.npu.edu.ua

***Анотація.** У статті досліджуються соціальні, політичні та психологічні наслідки діяльності Міністерства державної безпеки НДР (Штазі). Проаналізовано вплив тотального стеження, репресій, обмеження прав людини та психологічного тиску на громадян Східної Німеччини. Звернено увагу на довготривалий ефект дії репресивного апарату на суспільну довіру та посттоталітарну свідомість.*

***Ключові слова:** НДР, Штазі, репресії, цілеспрямована деструкція особистості (Zersetzung), соціальний контроль, тоталітаризм, міжособистісна довіра, травматизація.*

Постановка проблеми. Проблематика вивчення діяльності Міністерства державної безпеки НДР (Штазі) не обмежується історією репресивних інституцій у межах авторитарного режиму. Вона охоплює значно ширший спектр питань, пов'язаних із трансформацією соціальної структури, повсякденності та ментальності східнонімецького суспільства. Репресії, здійснювані Штазі, не лише придушували політичну опозицію, а й формували особливу модель суспільства, де домінували страх, підозра та самоцензура. Попри велику кількість досліджень, зокрема в німецькій історіографії, залишається актуальним питання: яким чином тоталітарний контроль трансформував міжособистісні зв'язки, колективну ідентичність та довіру між громадянами? Як «тихий» терор – у формі психологічного тиску, дискредитації та вторгнення в особисте життя – вплинув на післявоєнну пам'ять, соціальні практики та сприйняття держави?

Особливої уваги потребує аналіз феномену цілеспрямованої деструкції особистості (Zersetzung) як системного інструменту морального знищення індивіда, який рідко трапляється в інших репресивних системах. Цей досвід, хоча й сформований у специфічному політичному контексті, має універсальне значення для розуміння впливу державного насильства на суспільство.

У зв'язку з цим постає необхідність комплексного міждисциплінарного аналізу соціальних та психологічних наслідків діяльності Штазі – не лише як

історичного об'єкта дослідження, але й як елемента колективної травми, що продовжує впливати на посттоталітарну свідомість і сьогодні.

Мета – дослідити соціальні, політичні та психологічні наслідки діяльності Міністерства державної безпеки НДР (Штазі) в контексті трансформації повсякденного життя громадян, міжособистісних зв'язків і колективної довіри у тоталітарному суспільстві.

Історіографічний огляд. Зі списку використаної літератури можна виокремити кілька основних напрямків аналізу. Проблема функціонування Міністерства державної безпеки НДР та масштабів його втручання в приватне життя громадян найбільш повно представлена у працях Дж. Гізеке «The History of the Stasi: East Germany's Secret Police, 1945–1990» [Gieseke, 2014] та Дж. Кьохлера «Stasi: The Untold Story of the East German Secret Police» [Koehler, 1999]. Обидва дослідники розглядають не лише організаційну структуру та методи роботи Штазі, але й соціальні наслідки масового доносництва, акцентуючи увагу на атмосфері недовіри, яка панувала в суспільстві НДР.

Соціальні й психологічні наслідки системи нагляду розкрито в роботах Ансельми Галлінат «Power and Vulnerability: Secrecy, Social Relationships and the East German Stasi» [Gallinat, 2016] та у спільному дослідженні «The Long-Term Costs of Government Surveillance: Insights from Stasi Spying in East Germany» (А. Ліхтер, М. Льюфлер, С. Зіглох) [Lichter, Löffler, Siegloch, 2021]. Автори аналізують вплив довготривалого спостереження на індивідуальну психологію, соціальні зв'язки та рівень довіри в посттоталітарному суспільстві, підкреслюючи, що наслідки дії репресивної системи не обмежуються її формальним демонтажем.

Окрему увагу дослідники приділяють питанню технологізації репресивного апарату. У статті «How East Germany's Stasi Perfected Mass Surveillance» [Togni, 2023] розглядається, яким чином Штазі активно використовувала новітні технічні засоби для стеження, зокрема аудіоапаратуру, фототехніку, механізми перехоплення інформації, що зробило тотальний контроль ще ефективнішим і менш помітним.

У дослідженні Д. Говестада «The Stasi Records Archive» [Hovestadt, 2021] висвітлюється значення архівної спадщини Штазі, доступ до якої відкрив нові горизонти для осмислення тоталітарного минулого. Авторка акцентує увагу на ролі архівів у процесі формування суспільної пам'яті та у відновленні історичної справедливості.

Для загального орієнтування в тематиці важливою є довідкова література, зокрема стаття «Stasi» з енциклопедії Britannica [Britannica], яка надає стислий огляд історії, функцій та впливу Міністерства державної безпеки НДР.

Виклад основного матеріалу. У Східній Німеччині за часів НДР реальність тотального контролю не була лише метафорою – вона стала способом життя. Міністерство державної безпеки, відоме як Штазі, створило одну з найефективніших і найстрахітливіших систем стеження в історії. Від сусідів до членів родини, кожен міг бути інформатором. Її діяльність охоплювала всі соціальні верстви, але особливу увагу було зосереджено на тих, хто міг стати загрозою для режиму, таких як робітники, інтелігенція, студенти та представники церкви. Репресивні методи Штазі створювали атмосферу страху та недовіри, що стримувало розвиток громадянського суспільства і блокувало організовану опозицію [Koehler, 1999, с. 2].

Робітничий клас, який теоретично мав бути основою соціалістичного суспільства, насправді підлягав суворому контролю. Хоча пропаганда підкреслювала важливість робітників, їхня активність була жорстко обмежена, а незадоволення умовами праці чи життям швидко придушувалося. Штазі ретельно стежила за настроями на промислових підприємствах, ведучи "профілактичні бесіди" з потенційними організаторами страйків та злісними критиками. За непокору робітникам часто загрожували покарання, включаючи кримінальні звинувачення.

Після робітничого повстання 1953 року, яке було жорстко придушене, влада посилила контроль за робітниками, а лояльність стала обов'язковою умовою для кар'єрного зростання. Інтелігенція та культурні діячі також підлягали суворому нагляду; будь-яке нестандартне мислення вважалося загрозою. Влада контролювала і цензурувала ідеї, небезпечні для режиму, вживаючи заходів проти тих, хто відмовлявся співпрацювати [Gieseke, 2014, с. 34].

Багато митців стикалися з переслідуваннями і позбавленням можливості публікуватися або виступати. Деякі були змушені емігрувати, інші діяли під постійним тиском. Студентство також перебувало під пильним контролем, де прояви інакودумства могли призвести до виключення з вишу та ускладнили пошук роботи. Молодь, зацікавлена в західній культурі, вважалася особливою загрозою, а контроль за молодіжними організаціями надавав перевагу запобіганню незалежних ініціатив [Roberts, 2023, с. 53].

Релігія зазнавала обмежень, оскільки могла стати платформою для альтернативних поглядів. Хоча Конституція формально гарантувала свободу віросповідання, церкви опинялися під постійним тиском. Штазі активно стежила за діяльністю священиків, а віруючі стикалися з утисками та соціальною дискримінацією.

Одним із результатів діяльності Штазі стало знищення довіри між людьми, що призводило до підозрливості, навіть у родинному колі. Це створювало атмосферу соціальної ізоляції і мовчазної покірності. Репресивна система Штазі продовжувала підтримувати політичну стабільність, але паралельно руйнувала громадянське суспільство та формувала страх [Hovestadt, 2021, с. 223].

Штазі контролювало всі верстви суспільства, робітничий клас і інтелігенцію, блокуючи незалежні профспілки та рухи. Кожна спроба вільного висловлення або контактів із Заходом вважалася загрозою безпеці. У результаті населення НДР перебувало в стані постійної тривоги, де навіть найближчі знайомі могли бути агентами влади.

Проте, незважаючи на жорсткий контроль, влада не змогла повністю знищити прагнення людей до свободи. Протестні настрої, зменшення контролю та економічна криза врешті призвели до краху комуністичного режиму. Але страх і недовіра, отримані під час діяльності Штазі, залишилися в пам'яті, впливаючи на політичні та соціальні процеси Німеччини навіть після об'єднання [Gallinat, 2016, с. 2].

Після закінчення Другої світової війни та падіння нацистського режиму, Німеччина була розділена на чотири зони окупації, контролювані США, Великою Британією, Францією та Радянським Союзом. Радянська зона, яка стала основою Німецької Демократичної Республіки (НДР), була під значним впливом СРСР, що позначилося на політичних і соціальних аспектах її життя.

Система правосуддя стала важливим інструментом для зміцнення влади радянських окупантів, і використовувалася для політичних переслідувань. З 1949 по 1989 роки за політичними мотивами було засуджено від 180 тисяч до 250 тисяч людей, які стали жертвами правосуддя, що діяло на користь комуністичної влади. Основними мішенями стали демократично налаштовані опоненти, які не прийняли нового режиму, зокрема прихильники західнонімецьких партій, що активно виступали проти комунізму. Багато з них стали жертвами жорстоких покарань за спроби втечі або за реалізацію своїх прав, таких як свобода слова [Hovestadt, 2021, с. 221].

Також під репресії потрапляли великі землевласники та підприємці, оскільки нова влада прагнула до соціалістичних змін в економіці. Запитання про політичних в'язнів і нацистських злочинців досі викликає дискусію: деякі з них не відбули належного покарання, навіть під час комуністичного правління. Політичні опоненти потрапляли до в'язниць, де зазнавали жорстокого поводження у спеціальних установах, багато з яких розміщувались на місці колишніх концтаборів. До 1950 року в Східній Німеччині було ув'язнено приблизно 154 тисячі осіб.

Людей часто звинувачували в колабораціонізмі, хоча багато хто був жертвою обставин. Ув'язнені страждали від поганих умов, переповненість та відсутність доказів їхньої провини ставали рутинною практикою. Процеси широко використовувалися для пропаганди, часто проходячи публічно, але більшість правосуддя відбувалася за зачиненими дверима [Togni, 2023].

Система репресій не оминала навіть партійних чиновників, які ставали жертвами внутрішніх конфліктів. Це створювало атмосферу страху та нестабільності, що сприяло контролю над населенням. У 1950-х роках, хоча радянський вплив на правосуддя залишався великим, місцеві органи, такі як Штазі, поступово брали на себе більше повноважень, задіюючи велику мережу інформаторів і агентів для контролю суспільства. Ці системи діяли до 1989 року, коли розпочалися політичні зміни, і багато жертв репресій отримали можливість емігрувати на Захід у боротьбі за права людини та демократичні свободи. Штазі стала ключовим гравцем у політичних переслідуваннях, позбавляючи громадян основних прав і свобод, таких як свобода слова, пересування та особиста безпека, що тривало до моменту політичних змін у 1989 році [Britannica].

Постійний страх бути викритими, система доносів і переслідувань запровадили глибокі психологічні травми, які залишилися навіть після падіння Берлінської стіни. Втрата міжособистісної довіри була ще одним серйозним наслідком діяльності Штазі. Служби безпеки активно залучали мережу неофіційних інформаторів, які могли бути сусідами, друзями чи навіть родичами, що змушувало людей підозрювати одне одного та уникати відвертих розмов. Після падіння стіни багато дізналися, що близькі доносили на них, що ще більше загострило психологічні травми і поставило під сумнів людські стосунки.

Зокрема, навіть через 30 років після падіння Берлінської стіни «сеанси групової терапії» для жертв репресій НДР продовжують проводитися. Міністерство державної безпеки слухало, відстежувало та обмежувало свободи громадян, використовуючи майже 200 000 неофіційних інформаторів [The Atlantic].

Постійний стан тривоги і підозрілості залишався з багатьма колишніми громадянами НДР навіть після об'єднання Німеччини, що призводило до серйозних

психічних наслідків, включаючи ПТСР. Штазі застосовувало методи психологічного тиску, відомі як «деструкція особистості» (нім. Zersetzung), які мали на меті моральне й емоційне виснаження людини, що призводило до великих страждань і втрати контролю над життям.

Огляд, проведений Всесвітньою організацією охорони здоров'я, показав, що німці, які пережили режим Штазі, продовжували відчувати високий рівень стресу навіть через роки після падіння стіни. Вплив Штазі залишив незгладимий слід у свідомості багатьох, підтверджуючи, що тотальний контроль над населенням має довготривалі наслідки [Wikipedia].

Навіть сьогодні колишні громадяни НДР стикаються з психологічними наслідками своїх переживань. Деякі з них продовжують страждати від тривожних розладів, депресій і ПТСР, в той час як інші відчують ностальгію за минулим, незважаючи на його репресивну природу. Це свідчить про те, що навіть невдячний режим може залишити відчуття стабільності, і його крах веде до відчуття втрати [Lichter, Andreas, Löffler, Max, Siegloch, Sebastian., 2021, с. 742].

Історія НДР також є актуальною сьогодні, адже уряди, які здійснюють масовий нагляд, використовують практики, схожі на ті, що мали місце в Східній Німеччині. Сучасні технології лише посилюють можливості держав стежити за громадянами, підкреслюючи уроки минулого про наслідки тоталітарного контролю.

Висновки. Узагальнюючи, спадщина Міністерства державної безпеки НДР – це не лише сторінка історії про політичні переслідування, а й глибока рана в суспільній свідомості Східної Німеччини. Система тотального контролю, що охоплювала всі аспекти життя – від заводських цехів до студентських гуртожитків і церковних віктарів, – перетворилася на інструмент цілеспрямованого руйнування довіри, гідності та людської свободи. Навіть десятиліття по тому її наслідки відчутні в особистих історіях, суспільних настроях і колективній пам'яті. Проте, попри страх і репресії, людське прагнення до свободи виявилось сильнішим. Саме це прагнення зрештою спричинило крах режиму. І хоча зцілення від психологічних і соціальних ран триває досі, уроки минулого залишаються важливим застереженням: свобода – крихка, але надзвичайно цінна, і її необхідно постійно захищати.

References

- Gallinat, A., 2016. Power and Vulnerability: Secrecy, Social Relationships and the East German Stasi. [in English].
- Gieseke, J., 2014. The History of the Stasi: East Germany's Secret Police. Berghahn Books. [in English].
- Hovestadt, D., 2021 The Stasi Records Archive. [in English].
- Koehler, J. O., 1999. Stasi: The Untold Story of the East German Secret Police. [in English].
- Lichter, A., Löffler, M., Siegloch, S., 2021. The Long-Term Costs of Government Surveillance: Insights from Stasi Spying in East Germany. *Journal of the European Economic Association, Volume 19, Issue 2*, 741-782. [in English].
- Roberts, Thomas M. C. Living with the Stasi: Experiences and Opinions of East Germans, 1945 – 90. [in English].
- Stasi: The East German Secret Police. Britannica. [in English].
- The Lingering Trauma of Stasi Surveillance. The Atlantic. [in English].
- Togni, A., 2023. How East Germany's Stasi Perfected Mass Surveillance. [in English].
- Zersetzung. Wikipedia. [in English].

**THE CONSEQUENCES OF THE STASI'S REPRESSIVE POLICY FOR GDR SOCIETY: THE
SOCIO-PSYCHOLOGICAL DIMENSION OF TOTAL CONTROL**

Oleksandr Malovanyi

Candidate of Historical Sciences,
Associate professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Yana Stepchuk

Student,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

***Abstract.** The article explores the social, political, and psychological repercussions of the operations conducted by the Ministry for State Security (Stasi) in the GDR. It analyzes the impact of pervasive surveillance, repression, human rights violations, and psychological pressure on East German citizens. Particular attention is devoted to the enduring effects of the repressive apparatus on social trust and post-totalitarian consciousness.*

***Key words:** GDR, Stasi, repression, purposeful destruction of personality (Zersetzung), social control, totalitarianism, interpersonal trust, traumatisatation.*